

VALENTLIKDA REALIZATORNING EGA BO'LMAGAN HOLATDAGI MAQOMI

Nuraliyeva Nargiza Bobirjon qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti
nuraliyevanargiza880@gmail.com
+998507249109

Annotatsiya. Mazkur maqolada valentlik nazariyasi doirasida realizatorlarning ega bo'lmagan holatdagi maqomi tahlil qilinadi. Tadqiqotda realizatorlarning sintaktik va semantik funksiyalari, ayniqsa ega ifodalanmagan konstruksiyalarda ularning kompensator roli yoritiladi. Shuningdek, realizatorlarning gap mazmunini shakllantirishdagi o'rni va ularning kontekst bilan bog'liqligi ilmiy asosda izohlanadi. Tadqiqot natijalari valentlik nazariyasini chuqurroq anglash va sintaktik tahlilni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: valentlik, realizator, ega, predikat, sintaksis, implitsit subyekt, nol-subyektki gap, semantika, sintaktik tuzilma.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda valentlik nazariyasi gap tuzilishini hamda undagi sintaktik birliklarning o'zaro bog'lanish mexanizmini tushuntirishda muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu nazariya doirasida predikatning boshqa gap bo'laklarini talab qilish xususiyati, ya'ni uning semantik va sintaktik imkoniyatlari o'rganiladi. Predikat tomonidan talab etilgan ushbu pozitsiyalarni to'ldiruvchi birliklar realizatorlar deb yuritilib, ular gapning mazmuniy va struktur yaxlitligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. An'anaviy sintaktik yondashuvlarda ega gapning markaziy komponenti sifatida qaraladi va boshqa bo'laklar ko'pincha unga nisbatan izohlanadi. Biroq til materiallari tahlili shuni ko'rsatadiki, ayrim gaplarda ega formal jihatdan ifodalanmasligi mumkin, lekin bu holat gapning mazmuniga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi. Bunday konstruksiyalarda realizatorlar predikatning valentlik talablarini qondirish orqali gapning semantik to'liqligini ta'minlaydi va shu sababli ularning maqomi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada realizatorlarning ega ishtirok etmagan holatdagi maqomi, ularning valentlik tizimidagi o'rni hamda funksional yuklamasi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ega mavjud bo'lmagan sintaktik tuzilmalarda realizatorlarning gap mazmunini shakllantirishdagi roli va ularning kompensator funksiyasi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Bu esa valentlik nazariyasini chuqurroq anglash hamda zamonaviy sintaktik tadqiqotlar doirasida ushbu masalaga aniqlik kiritishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Valentlik nazariyasi tilshunoslikda XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab shakllangan bo‘lib, uning ilmiy asoslari dastlab yevropa lingvistikasida ishlab chiqilgan. Xususan, L. Tesnière tomonidan ilgari surilgan valentlik konsepsiyasi fe‘lning gapdagi markaziy rolini asoslab, uning boshqa sintaktik birliklarni o‘ziga jalb etish xususiyatini ilmiy jihatdan izohlab berdi¹⁰². Ushbu yondashuv keyinchalik turli lingvistik maktablar tomonidan rivojlantirilib, valentlik tushunchasi kengaytirildi hamda boshqa so‘z turkumlariga nisbatan ham qo‘llanila boshlandi¹⁰³. Keyingi tadqiqotlarda valentlik masalasi yanada chuqurlashtirilib, uning semantik va sintaktik jihatlari alohida o‘rganildi. Jumladan, G. Helbig va W. Schenkel o‘z ishlarida valentlikni gapning struktur modeli bilan bog‘lab, realizatorlar tushunchasiga aniqlik kiritdilar¹⁰⁴. Ular realizatorlarni predikat tomonidan talab etilgan sintaktik pozitsiyalarni to‘ldiruvchi birliklar sifatida talqin qilib, ularni majburiy va ixtiyoriy turlarga ajratdilar¹⁰⁵. Bu esa realizatorlarning gap mazmunini shakllantirishdagi ahamiyatini yanada aniqroq ko‘rsatishga xizmat qildi.

O‘zbek tilshunosligida ham valentlik masalasi muayyan darajada tadqiq etilgan. Sintaksisga oid ilmiy ishlarda predikatning valentlik xususiyatlari, gap bo‘laklari o‘rtasidagi munosabatlar va ularning semantik asoslari yoritilgan¹⁰⁶. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyatida ega markaziy komponent sifatida qaralib, realizatorlarning ega ishtirokisiz namoyon bo‘lish holatlari yetarli darajada chuqur tahlil qilinmagan¹⁰⁷. Zamonaviy lingvistik yondashuvlarda esa implitsit subyekt, nol-subyektli gaplar va kontekstual kompensatsiya masalalari muhim o‘rin egallaydi. Bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar ega formal jihatdan ifodalanmagan holatlarda ham predikativ munosabatlar saqlanib qolishini hamda realizatorlar orqali mazmuniy yaxlitlik ta‘minlanishini ko‘rsatadi¹⁰⁸. Natijada realizatorlar nafaqat sintaktik, balki semantik jihatdan ham muhim birlik sifatida talqin qilinmoqda¹⁰⁹.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda valentlik nazariyasi doirasida realizatorlarning ega bo‘lmagan holatdagi maqomini aniqlash maqsadida kompleks yondashuv qo‘llanildi. Xususan, nazariy tahlil metodi orqali valentlik, predikat va realizator tushunchalariga oid ilmiy manbalar

¹⁰² Tesnière, L. *Éléments de syntaxe structurale*. – Paris: Klincksieck, 1959

¹⁰³ Ágel, V., Eichinger, L. M., Eroms, H.-W., Hellwig, P., Heringer, H. J., Lobin, H. *Dependenz und Valenz: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. – Berlin: Walter de Gruyter, 2003

¹⁰⁴ Helbig, G., Schenkel, W. *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1975

¹⁰⁵ Helbig, G. *Probleme der Valenz- und Kasus-theorie*. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992

¹⁰⁶ Nurmonov, A. *O‘zbek tili sintaksisi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008

¹⁰⁷ Mahmudov, N. *O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis)*. – Toshkent: Fan, 2010

¹⁰⁸ Crystal, D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. – Oxford: Blackwell, 2008

¹⁰⁹ Van Valin, R. D. *An Introduction to Syntax*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001

o'rganildi, deskriptiv metod yordamida ega ishtirok etmagan sintaktik konstruksiyalar aniqlanib, ularning struktur-semantik xususiyatlari tavsiflandi, kontekstual tahlil orqali realizatorlarning gap mazmunini shakllantirishdagi, ayniqsa kompensator funksiyasi ochib berildi, shuningdek qiyosiy metod asosida turli tipdagi gaplarda realizatorlarning funksional yuklamasi solishtirildi va umumlashtirish metodi orqali olingan natijalar tizimlashtirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Valentlik nazariyasida predikat gapning markaziy komponenti sifatida qaralib, u ma'lum miqdordagi sintaktik pozitsiyalarni talab qiladi. Ushbu pozitsiyalar realizatorlar orqali to'ldiriladi va ular gapning semantik hamda struktur yaxlitligini ta'minlaydi¹¹⁰. An'anaviy qarashlarda ushbu pozitsiyalarning eng muhimlaridan biri ega hisoblanadi, chunki u predikat bilan bevosita bog'lanib, harakat yoki holatning bajaruvchisini ifodalaydi¹¹¹. Biroq zamonaviy lingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayrim sintaktik konstruksiyalarda ega formal jihatdan ifodalanmasligi mumkin, ammo bu holat gapning kommunikativ qiymatini kamaytirmaydi¹¹². Ega ishtirok etmagan gaplar, ayniqsa, buyruq gaplar, umumlashgan shaxs ma'nosini ifodalovchi tuzilmalar hamda kontekst orqali aniqlanadigan subyektli konstruksiyalarda keng uchraydi. Masalan: Kel! yoki Yaxshi o'ylab ko'rish kerak kabi gaplarda ega ochiq ifodalanmagan bo'lsa-da, mazmun aniq anglashiladi. Bu holatda predikatning valentlik talabi realizatorlar orqali qisman yoki to'liq kompensatsiya qilinadi¹¹³. Natijada realizatorlar ega yo'qligida ham gapning semantik tuzilishini shakllantiruvchi asosiy omillardan biriga aylanadi.

Realizatorlarning ega bo'lmagan holatdagi maqomini aniqlashda ularning funksional yuklamasiga alohida e'tibor qaratish zarur. Bunday vaziyatlarda realizatorlar nafaqat sintaktik pozitsiyani to'ldiradi, balki yashirin subyektni (implitsit egani) ifodalash yoki kontekst orqali tiklash vazifasini ham bajaradi¹¹⁴. Masalan, Ertaga uchramiz gapida ega ko'rsatilmagan bo'lsa-da, fe'lining shaxs-son qo'shimchalari orqali subyekt aniqlanadi. Demak, realizatorlar bu yerda morfologik va semantik vositalar bilan birgalikda ishlaydi. Shuningdek, realizatorlarning majburiy va ixtiyoriy turlari mavjud bo'lib, ega bo'lmagan konstruksiyalarda ayniqsa majburiy realizatorlar muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ular predikatning asosiy valentlik talablarini qondirib, gapning mazmuniy to'liqligini ta'minlaydi¹¹⁵. Ixtiyoriy realizatorlar esa qo'shimcha ma'no yukini olib kirib, gapni yanada

¹¹⁰ tesnière, l. éléments de syntaxe structurale. – paris: klincksieck, 1959

¹¹¹ helbig, g., schenkel, w. wörterbuch zur valenz und distribution deutscher verben. – leipzig: veb bibliographisches institut, 1975

¹¹² helbig, g. probleme der valenz- und kasustheorie. – tübingen: max niemeyer verlag, 1992

¹¹³ ágel, v. va boshq. dependenz und valenz: ein internationales handbuch der zeitgenössischen forschung. – berlin: walter de gruyter, 2003

¹¹⁴ numonov, a. o'zbek tili sintaksisi. – toshkent: o'qituvchi, 2008

¹¹⁵ Mahmudov, N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: Fan, 2010

aniqlashtiradi, lekin ularning yo'qligi asosiy mazmunga jiddiy ta'sir qilmaydi. Bundan tashqari, ega mavjud bo'lmagan gaplarda kontekstual omil muhim rol o'ynaydi. Kontekst orqali subyektning aniqlash imkoniyati mavjud bo'lib, bu holat realizatorlarning semantik funksiyasini yanada kengaytiradi¹¹⁶. Natijada realizatorlar faqat formal birlik sifatida emas, balki pragmatik va diskursiv omillar bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ega gapning muhim komponenti sifatida qaralsa-da, uning formal jihatdan ifodalanmasligi gapning mazmuniy va kommunikativ yaxlitligiga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatmaydi. Bunday sintaktik konstruksiyalarda predikatning valentlik talablari boshqa realizatorlar orqali to'ldirilib, gapning semantik tuzilishi to'liq saqlanadi. Natijada, ega mavjud bo'lmagan holatlarda ham gapning mazmuni aniq anglashiladi va kommunikativ maqsad samarali amalga oshadi. Shuningdek, realizatorlar ega ishtirok etmagan konstruksiyalarda kompensator funksiyani bajarib, yashirin subyektning ifodalash yoki uni kontekst orqali tiklashda muhim rol o'ynaydi. Ular nafaqat sintaktik pozitsiyani to'ldiruvchi birlik sifatida, balki semantik va pragmatik yuklamani ham o'z zimmasiga oladi. Ayniqsa, fe'lning shaxs-son ko'rsatkichlari, kontekst va nutq vaziyati bilan birgalikda realizatorlar subyektning anglash imkonini yaratadi. Tadqiqot davomida aniqlangan natijalar realizatorlarning valentlik tizimidagi o'rni murakkab va ko'p qirrali ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Ular gapning struktur va mazmuniy yaxlitligini ta'minlashda markaziy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, ushbu yondashuv valentlik nazariyasini yanada chuqurroq anglash, sintaktik tahlilni boyitish hamda implitsit birliklarni o'rganishda yangi ilmiy yo'nalishlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ágel, V., Eichinger, L. M., Eroms, H.-W., Hellwig, P., Heringer, H. J., Lobin, H. *Dependenz und Valenz: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. – Berlin: Walter de Gruyter, 2003.
2. Crystal, D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. – Oxford: Blackwell, 2008.
3. Helbig, G. *Probleme der Valenz- und Kasus-theorie*. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992.
4. Helbig, G., Schenkel, W. *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1975.

¹¹⁶ Van Valin, R. D. *An Introduction to Syntax*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001

5. Mahmudov, N. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: Fan, 2010.
6. Nurmonov, A. O‘zbek tili sintaksisi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008.
7. Nurmonov, A. O‘zbek tili sintaksisi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008.
8. Tesnière, L. Éléments de syntaxe structurale. – Paris: Klincksieck, 1959.
9. Van Valin, R. D. An Introduction to Syntax. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.